КИЇВ

ISSN 0208—0710

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

2. 1992

hrushevsky.nbuv.gov.ua

КИЇВ

2. 1992

ЩОМІСЯЧНИЙ ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ
ЗАСНОВНИК: СПІЛКА ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ ТА КИЇВСЬКА ПИСЬМЕННИЦЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ
ВИДАВЕЦЬ: КИЇВ ВИДАВНИЦТВО «УКРАЇНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК»

Зареєстровано Державним Комітетом України по пресі Свідоцтво Серія КП № 210 Видається з 1983 року

Лютий, 1992

Головний редактор П. М. ПЕРЕБИЙНІС

Редакційна колегія:
О. О. ВАСИЛЬКІВСЬКИЙ (відповідальний секретар),
М. С. ВІНГРАНОВСЬКИЙ,
Є. П. ГУЦАЛО,
В. Г. ДРОЗД,
М. Г. ЖУЛИНСЬКИЙ,
П. А. ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ,
П. П. ЗАСЕНКО,
А. С. КАМІНЧУК,
Л. Ю. КОПАНЬ (заступник головного редактора),
Д. О. МІЩЕНКО,
Ю. М. МУШКЕТИК,
П. І. ОСАДЧУК,
Д. В. ПАВЛИЧКО,
В. Г. РЕШЕТИЛОВ,
Ю. О. СЕРДЮК,
О. О. СИЗОНЕНКО,
М. Б. СЛАВИНСЬКИЙ,
Ю. М. ЩЕРБАК

Редакція:
В. Ф. Баранов,
Л. І. Брюховецька,
Г. Г. Кияшко

Художній редактор В. П. Васильєв
Технічний редактор С. Н. Старощук
Коректори Н. О. Кончаківська, Л. Г. Філіпченко

ЗМІСТ

ПРОЗА

3 *Дімаров Анатолій.* **МАДЮДЯ.** Повість
35 *Цюпа Юрій.* **ХИМЕРІЇ З НЕВИПАЛЕНОЇ ГЛИНИ.** Оповідки
44 *Рубан Василь.* **НА ПРОТИЛЕЖНОМУ БОЦІ ВІД ДОБРА.** Роман

ПОЕЗІЯ

31 *Кравченко Анатолій.* **МОЯ НЕОПАЛИМА УКРАЇНО**
33 *Курашкевич Кирило.* **ЗАСВІДЧУЮ**
89 *Іванов Дмитро.* **ВІРШІ ІЗ ЗАЗИМ'Я**

ПУБЛІЦИСТИКА

93 *Гордасевич Галина.* **ЩО МИ ЗНАЄМО ПРО БОГА?**

КРИТИКА

Література дев'яностих років: проблеми, тенденції, перспективи
102 *Ломазова Кіра.* **АЛЕРГІЯ**
Книжковий калейдоскоп
105 *Гущак Іван.* **ВОГНЕННИХ ШЛЯХІВ АПОСТОЛ**
107 *Прісовський Євген.* **АКОРД ЛЮБОВІ**

НАРОДОЗНАВСТВО

109 *Грушевський Михайло.* **СПОМИНИ**
126 *Номис Матвій.* **УКРАЇНСЬКІ ПРИКАЗКИ, ПРИСЛІВ'Я І ТАКЕ ІНШЕ**
132 *Брайчевський Михайло.* **ЛЕГЕНДА ПРО КИЯ**

МИСТЕЦТВО

156 *Пархоменко Інна.* **ХУДОЖНИК, ЯКИЙ ПОЛОНИВ ПАРИЖ**
158 *Грищенко Олекса.* **ОКТЯБРСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ**
164 *Дехтярьова Наталя, Севрук Галина.* **УКРАЇНСЬКИЙ АВАНГАРД ПОВЕРТАЄТЬСЯ**

Іконостас України
167 *Панич Ірина.* **ХРИСТОС — ЛОЗА ВИНОГРАДНА**

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

СПОМИНИ

Від редакції.

1988 та 1989 року з продовженням у восьми номерах наш часопис друкував «Спомини» академіка Михайла Грушевського, збережені його друкаркою Катериною Борисівною Кондратьєвою та передані свого часу дочці члена-кореспондента АН УРСР, історика В. І. Щербини — Марії Володимирівні. Пізніше небезпечний рукопис переховувала Варвара Степанівна Ткач, з рук якої і одержав машинописний текст відомий джерелознавець Сергій Білокінь.

Нижче друкуємо розділи з цього рукопису, досі не відомі читачам.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

А одночасно я пильнував своєї позиції «круглого пятерочника» і «першого ученика» і всі зусилля прикладав до того, щоб не дати себе понизити в сій позиції при всяких змінах — учителів, предметів, вимог. Правда, я не вживав яких-небудь заходів «з заднього ходу», і одиноким моїм засобом було можливо тверде і чітке знання — але інших засобів таки й не було в моїм розпорядженні, і я почував себе безпомічним (лише?) супроти можливих капризів. Коли являлась яка-небудь непевність щодо «одміток», я дуже тривожився, з биттям серця чекав «четвертних» (одмітки виставлялися чотири рази до року), і коли одного разу в восьмій класі Хевсуріані задумав знизити всім нам одмітку — дав чвірки замість п'яток без усякої причини — я був тим так обурений, [що] не убоявся вступити в суперечку з тим жорстоким нашим тираном. Запитав його, чим я дав привід до такої деградації, і коли Хевсуріані відповів, що він се зробив тільки, аби нас пришпорити — щоб ми пильнувались і не спускались на осягнені успіхи, я позволив собі заявити йому, що се буде негарно з його сторони кидати на нас, п'ятьорочників, підозріння, нібито ми погіршали в нашій роботі. Хевсуріані був сердитий на такий докір і потім відказував на мене, але таки послухав і реставрував наші п'ятки. До самої матури я пройшов на повних п'ятках, був з того гордий. Се доволі мало відповідало моїм надлюдським ідеалам — і я потім дорого заплатив за невеличку слабодухість.

Але мушу сказати, що я — й багато інших,— не для самих тільки «п'ятьорок» вгризалися в секрети граматики, стилістики, алгебри чи тригонометрії. Шкільна наука вміла в деякій мірі прищепити нам — здібним ученикам, котрим не занадто тяжко давалась ся шкільна акробатика, любов до сеї шкільної еквілібристики. Як добрий акробат тішиться з своєї «чистої роботи» на трапеції, в сміливих вольтах осягнених тяжкою дресурою свого тіла,— так мені робила приємність свідомість, що мені не роблять труднощі трудні граматичні конструкції латинські чи грецькі, ні алгебраїчні чи геометричні задачі. Кінець кінцем, в сім не було нічого злого — але до сих речей, занадто дрібних супроти тих [вимог?] життя, до яких ми мусили готуватися, і я спеціально — з такими претенсіями до життя і до себе, як морально сильної людини,— я прив'язував занадто багато значення, і тому я кажу про певне роздвоєння — певний дисонанс в моїм тодішнім житті.

При добрій пам'яті і порядних здібностях я подужував усі отсі штуки нашої школи доволі легко, з невеликою затратою часу і праці. У мене лишалось багато часу, я заповняв його лектурою і літературною роботою, описаною вище, але все це не наповняло мого життя. Я жадібно шукав в сім часі інтересних знайомостей, людей, цікавих людей. Шукав потіхи в мистецтві. Спів свій і скрипку я не міг привезти до пансіону, в обставинах тутешнього життя не було для них місця — вони зістались моїми домашніми. В пансіоні ж на підмогу явилась скульптура або, скромніш сказати,— ліплення з глини. Свого часу я пробував рисувати, але батько мій був проти того, мовляв, се занадто напружувало мої слабі очі, і я покинув се. Але коли я був в сьомій класі, Марков задумав вплести нову квітку в вінець своєї гімназії — завести лекції скульптури. До сього згодив він місцевого скульптора Ходоровського. Се був уже немолодий артист, з манерами людини з великого світу. Не знаю, чи були коли-небудь за ним які-небудь серйозні художні досягнення; в петербурзькім ілюстрованім тижневику «Всемирная иллюстрация» я бачив колись репродукцію його проекта монумента Вікторові-Емануїлеві[1]. Запрошений одного разу до його робітні, я пригадую собі в ній деякі інтересні роботи в глині й воску. Я з запалом почав працювати під його проводом. За ательє служила нам не більше не менше як пансіонська баня: там була під рукою вода, і глина не сохла в вогкім повітрі. Вживано баню раз на місяць, скільки пам'ятаю, і на сі два-три дні наші робочі постаменти виносилися до роздягальні і тут обгороджувались чи[м] можна було від нещасливих пригод. По кількох вступних лекціях, де ми знайомилися з технікою роботи, Ходоровський казав нам взятися до копіювання голів. Був там Христос, Аполлон, Шекспір і под. Я вибрав собі погруддя Христа і з захопленням взявсь до її копіювання. Ходоровський уважно приглядавсь, поправляв і хвалив: мав те враження, що я виявляю здібності в сій роботі. Коли директор оглядав нашу робітню, він дуже похвали[в] мою роботу перед ним, а директор не залишив при першій оказії

hrushevsky.nbuv.gov.ua

похвалитися таким приємним фактом перед попечителем: навчання скульптури не практикувалось по школах округи, се була інвенція[2] нашого директора, і він мусів нею похвалитись, така вже була його вдача — чимсь блиснути, повеличатись, заімпонувати.

Се було в бібліотеці, після недільного богослуження, попечитель був з доньками: я стояв в бібліотеці як дежурний бібліотекар, директор запрезентував мене і похвалився моєю скульптурою — себто своєю інвенцією. Попечитель заінтересувався. Попечительські дочки також виявили зацікавлення. Але вести їх до пансіонської бані, що стояла на неблагоуханнім чорнім дворі, щоб показати мою роботу, директор очевидно не міг відважитись. Тоді я запропонував, що я принесу. Се була гадка відважна, а властиво абсурдна, як показалось; думаю, що не стільки зацікавлення попечителя, скільки інтерес, що загорівся в очах його дівчат, піддала мені такий нерозважний проект. Директор погодився, я побіг до нашої робітні по Христа. Се була доволі велика маса глини, на квадратовій дошці, що оберталась на дерев'янім постаменті. Мені здавалось, що вона тримається на дошці доволі твердо. Перед собою нести дошку було трудно, вона була досить велика. Я взяв її на плечі і поніс, але не урахував, що в такій позиції кождий мій крок віддається сильним рухом; я, не помічаючи того, розмахував дошкою при кождім кроці і не пройшов, може, десяти кроків, як глиняна маса відірвалась від дошки й полетіла на камінне бруковане подвір'я. Глина була досить м'яка і навіть не розбилась, а розплющилася й стратила форму. Збентежений і розжалений, обмащений глиною мусів я стати перед директором і попечительською родиною і розповісти мою сумну пригоду.

— Trop de zêle,— ⟨...⟩ завважив директор.

Я був дуже засоромлений таким інцидентом і трохи не плакав з жалю — так мені жаль було сеї моєї першої скульптурної роботи.

Ходоровський, пожалувавши разом зо мною так марно запропащеної праці, похвалив мій намір вдруге повторити її. Я енергійно забрався до неї, але скоро почув, що сим разом вона не йде так добре, і Ходоровський потвердив, що сим разом бракує їй тої художньої «родзинки», що захопила його була в попередній. Я докінчив свою роботу, зробив гіпсову копію, випала вона нещасливо — пухир встав на кінці носа, і прийшлось його доштуковувати. Одним словом, не вдалось. Щоб мене потішити, Ходоровський запросив до своєї робітні подивитись його роботи. Показав маленького гротеска — політичну карикатуру своєї роботи, Дм. Толстого в якійсь непристойній позі, скільки пригадую. Продемонстрував з відповідним коментарем фотографію двірської капели, де сам Олександр II грав на флейті, а Олександр III як престолонаслідник на мідянім басі. Почастував мене шклянкою гербати — при ній була якась гарна молода дама, видко з якимись жалями до Ходоровського. За сим відчувалась якась романтична історія. Все се мене глибоко схвилювало — хвилевий отвір з нашої сірої бурси в світ творчості, пристрасті, романтики.

Іншими ще дверима [в]війшли тоді художні інтереси в моє життя — через оперу. Я вище згадував уже, як я зацікавився тоді співом взагалі. В сьомій класі заприязнився із завзятим театралом — Жоржиком Еристовим. Він застряг у сьомій класі, і ми його догонили. Він сильно відбивав від інших моїх товаришів, і я зацікавився ним. Вчився він недбало, абияк, і може бути, що се його й змусило пошукати моєї приязні — бажання користуватися моєю поміччю у всякого рода шкільних клопотах. Нашу шкільну науку брав він згори, як нудну процедуру, котру треба перебрести, і ніколи не гнався за більшою нотою, ніж вдоволяюча. Батько його належав до аристократичної, але видимо цілком збіднілої грузинської родини князів Сидомонових-Еристових. Мати була полька з Пулав (Нової Александрії), де — можу догадуватися — закінчив свою освіту його батько в рільничім інституті. Він служив [у] жіночім інституті в Тифлісі, де з ним трапилася біда, якась розтрата, чи що, і змусила його відсунутися від публічного життя; але знайомості і зв'язки були у них широкі, Жоржик Еристов був своєю людиною за лаштунками оперового театру, дуже цінив тоді сі свої зв'язки: бував на репетиціях, водився з оперовими співаками і прищепив сі інтереси також і мені. В тім часі відсвіжався оперовий репертуар, ставили «Кармен», «Євге-

нія Онєгіна», з'явилося багато нових цікавих артистів і артисток в трупі. Я став часто бувати в опері і звичаєм інших театралів «прив'язався за серце» до одної сопраністки — але про се поговорю в наступнім розділі.

XXXVII

В маю 1885 р. припадало тисячоліття смерті Методія, апостола Моравії, і офіційна Росія збиралася гучно святкувати се свято разом з західнім слов'янством — підчеркнути свою провідну ролю серед слов'янства і його солідарність — на страх германському світові. В Тифлісі Марков хотів узяти сю параду в свої руки і відсвяткувати сю дату гучною академією, з промовами, концертом, з спеціальною кантатою на честь слов'янських апостолів і т. д. Намітив для сього одну промову з учительської корпорації і одну з ученичої і спинив свою увагу на мені, щоб пописатися прилюдно таким плодом своєї школи. Восьма класа в тім часі мала бути занята матурою — а з сьомої кого ж, як не мене? Викликав мене до себе, задав тему — про історичну заслугу моравських братів Кирила і Методія,— і велів приготовитися на репетицію — зачитати свою промову в певний день в учительськім зборі гімназії.

Се була, розуміється, велика честь і дуже відповідальне завдання, тоді як з сього збиралися зробити велику параду на ціле місто. Треба було пошукати за літературою, за певними провідними аспектами. Я [звер]тався до нашого інспектора Дрбоглава, яко чеха, до Горяєва, як загальнопризнаного homme de genie[4] Тифліса, до Якшича й інших його колег, що творили учительську комуну. Вже не пам'ятаю докладно подробиць, в якім порядку йшли і розвивалися сі знайомості й конференції,— хто до кого мене посилав, як з одної виростала друга, досить того, що в зв'язку з сею подією у мене з'явилися цінні й корисні знайомості з кількома людьми з педагогічного персоналу, що мали чимале значення для мене, для моїх поглядів і мого самопочуття. Головно се треба сказати про мої розмови з Горяєвим і Якшичем. Для моєї промови про Кирила і Методія вони не дали багато, справа й не була ні така трудна, ні така складна, щоб тут треба було багато конферувати; новішої наукової літератури і не знайшлося, і вона не була потрібна для такої школярської промови, як моя. А ще до того і первісні амбітні плани нашого директора провалились: наше гімназіальне свято тратило свій прилюдний урочистий характер і проголошене було святом внутрішнього характеру. Все ж таки одного дня мене покликано до учительської — зачитати текст моєї промови; вислухавши, признали її занадто сухою, фактично-інформативною і доручили написати її лекше, в м'якших, себто сентиментальніших тонах. Одначе відправили мене з честю — почастовали шклянкою чаю. Я написав промову наново — уже майже без фактів, але з густою риторикою. В переддень сеї академії сподівався нової репетиції з сим новим текстом, але директор не з'являвся, а товариші пансіонери задумали урядити малу пиятику в місті, користаючи з загального замішання в пансіоні, і кликали також і мене. Був се чималий риск, але план був, розуміється, тим привабніший. Я тільки застерігся, що я прийду згодом і щоб мене не затримували довше, ніж я зможу бути. З тим я вкинувся до призначеного для сього винного льоху, застав там товаришів уже в веселім стані при вині і шашличку, випив з ним[и] пляшку кахетинського і не гаючись ретирувався. Зробив се справді своєчасно — бо, вернувшись до пансіону, почув від дежурного надзирателя, що директор приходив [до] пансіону і питав за мною, а коли йому сказали, що я вийшов до міста, велів, щоб я прийшов до нього, як повернусь. Почувши таке, я побіг полити водою голову, щоб вигнати всякі сліди хмелю, і по сім «скромно і благородно» пішов до директорського помешкання. Марков пішов зо мною до зали, приготованої для завтрашнього свята і, сівши в крісло, велів мені прочитати мою промову з катедри. Я пам'ятав її від початку до кінця і проказав її з пам'яті цілком гладко. Директор похвалив; не знаю, чи не завважив, що я був трохи «в градусі», чи тільки удав, що не помічає. Се друге правдоподібніше, але

я був дуже задоволений з себе, що позволив собі такого збитка і не зіпсував репетиції.

Другого дня свято відбулося в порядку. Мартиновський прочитав свою промову з записок, а я з пам'яті. Товариші притаскали співробітника з редакції «Кавказу», щоб він відзначив такий небувалий факт — виступ їх однокласника з катедри. Дійсно, в газеті потім було згадано про се; я про себе відзначив се як лицеприяття, що в звідомленні було надруковано, що Мартиновський проголосив свою промову, а я прочитав, коли в дійсності було навпаки. Тим не менше я вважав себе героєм.

Чистим же зиском сього епізоду лишилось, що в процесі приготовань до сього кирило-методіївського свята, я мав нагоду зблизитися з деким з учителів. Особливо цінив я знайомість з Горяєвим і Якшичем — як уже зазначив вище. Якшич мешкав комуною з трьома-чотирма иншими учителями і з своїм землякомхорватом Франчичом, що служив в якімсь приватнім підприємстві,— здається, кінної пошти Воєнно-грузинської дороги. З тих його сожителів оден, Новомаревський на ім'я, філолог, в тім часі займався редактуванням «Сборника» матеріалів Кавказької учебної округи і запропонував мені проредактувати правопис збірки українських пісень з Чорномор'я — станиці Новомлинської Кубанської області. Я дуже був задоволений з такого доручення — се був мій скромний дебют на полі українського видавництва, про яке я мріяв так багато, і, одержавши за гонорар кілька відбиток, післав сей перший друкований документ свого існування не пам'ятаю вже куди — чи не до редакції «Киевской старины». Загалом же відвідування сеї учительської комуни й інших нових знайомих з педагогічного світу мало для мене те значення, що змушувало мене так би сказати — морально підтягнутись, підноситись над ти[ми] підупалими бурсацькими інтересами, які я схарактеризував вище, вглублюватися в інтереси культурні і громадські. Інтереси політичні в тих реакційних часах були слабі, приглушені — особливо в сих педагогічних кругах, і в розмовах зо мною в кожнім разі не виходили на верх; тим повніш домінували на показній стороні культурного життя питання літературні і наукові — популярно-наукові властиво. Я дуже цінив можливість бувати і дихати в такій культурній атмосфері — вона підтримувала мене на висоті моїх мрій і змагань до культурної активності в будучності. Се ж були інтелігентські верхи тодішнього Тифліса, кращого я там не міг знайти.

Особливо приємна була для мене можливість бувати і розмовляти з Горяєвим і Якшичем. Розмови з Якшичем не були особливо змістовні, але мене захоплювала сама можливість наблизитись до сеї чарівної людини, що своїм ясним соняшним характером чарувала наших бурсаків і пізнати секрет сеї соняшности. Коли аналізую свої спомини, у мене лишається образ скептика-епікурейця, людини аналітичної з малими громадськими інтересами, але доброї, товариської і простої. Я цікав[ий] був довідатися про нього, про національне життя, боротьбу за визволення, літературне відродження — але ся сфера, видимо, його не займала. Сучасне російське життя його теж не займало.

Я старався довідатись, а як не довідатись — то розгадати, як він сам сприймає ту античну культуру, до котрої нас уводити (вважав) своїм обов'язком, а, ближче взявши,— тих римських авторів, котрих він з нами звичайно толкував. Але тут я до певної міри був розчарований. До благерства Якшич нахилу взагалі не мав, на пишну фразеологію не пускався, обстоював високі прикмети старих латинських авторів супроти новіщої літератури, але що в тій новіщій літературі очитання не виявляв, то се не виглядало дуже переконуюче.

Не знаю, чи дійсно ся класична література, до котрої він мусів вгризтися як до свого заробкового фаху, давала йому певну естетичну насолоду, чи з обов'язку, для прожитку викладаючи нам латинських авторів, уважав своєю професійною честю обстоювати добрі прикмети того товару, котрим він торгував на ринку життя? Я в кожнім разі готов був приймати без скрупулів[b] від сеї людини, що тішилась таким загальним довір'ям нашим і симпатією, те, що він говорив про своє сприймання класичних творів, але мої враження не погоджувалися з ним.

Я лишався холодним до високих прикмет прози Цезаря в «Гальській війні», котрі вихваляв Якшич, і з римських поетів найбільше цікавим — бо многогранним і тонким — здавався мені Горацій,— коли Якшич найвище ставив Овідія як поета безпосередньої творчої сили, а Горацієву поезію вважав надуманою і випрацьованою. Я зістався при намірі ближче зазнайомитися таки з Горацієм — тим я обстоював свою індивідуальність, не йшов jurare in verbis magistri[6], безоглядно повторяти погляди учителя, і до певної міри сповняв його завіт — [в]війти в сферу античної культури. Взагалі вважаю сю знайомість цінною; образ сього мудр[е]ця безамбітника корисно впливав на мене. З приємністю оповідав він мені дещо з своїх холодних і голодних студенських часів; як він, не збираючись заробкувати, рішив забезпечити собі на зиму прожиток, вложивши свої капітали в запас бараболі, і зсипав його собі під ліжко, варив її і так годувався, поки бараболя не замерзла у нього під ліжком — тому що в хаті він не палив, а зима випала студена.

Горяєв був чоловік іншої вдачі і іншого світогляду. Не знаю його походження, мабуть, був він сином якого-небудь урядника або військо[во]го; дитина без батьківщини; згадував, що замолоду жив на Поділлі, чув українську мову і пісні, а поза тим се була «критически-мыслящая личность» чисто російської марки, шістдесятих років, скептично настроєна до всяких націоналізмів, перейнята пієтизмом за вселюдських вартостей, культом освіти, свобідної гадки, сильної індивідуальності — якраз тих вартостей, що поривали мене. Я знайшов рідну душу, старшого товариша подорожі — тільки товариша, якому не повезло! Не в службовій кар'єрі, розуміється — її він легковажив, хоча дуже чуло реагував на її дрібні колючки, коли вони чим-небудь зачіпали його амбіцію. Се була людина амбітна, яка високо над усе ставила свою незалежність і свою вищість над життям і над оточенням, і я думаю, він гірко, хоч і мовчазно відчував се, що йому не вдалось заблиснути чимсь сильніщим, яскравіщим, як репутація найрозумнішого між тифліськими учителями. Почав він свою діяльність, здається, в Єлисаветі, згадував, як, будучи бібліотекарем реальної школи, бачив в своїй бібліотеці старого славіста Григоровича[7], що доживав там свій вік, і одного разу дуже збентежив його, заставши в тій хвилі, коли той видирав якісь потрібні йому картки з рукопису бібліотеки. Потім перекочував на Кавказ — так само, здається, з мотивів свого здоровля, як і мій батько, що мав слабі легені, шукав легшого клімату і застряг у Тифлісі, до самої смерті був і дістався одиноким. Старався бути в курсі сучасної російської літератури, інтересів літературознавства й історії, багато читав, але виключно, здається, російські книжки — чужоземних майже не пам'ятаю. Сам не писав майже нічого, і я думаю, що се була вічна рана його свідомості — що він не перейшов до активної роботи на сім полі. Що стримувало його? Мабуть, амбіція — невисловлюване побоювання, що тут (?) йому не вдасться дати чогось, що стояло б на рівні його репутації — загальнопризнаної репутації місцевого esprit fort[8]. Робив він які-небудь проби зав'язати зв'язки з органами преси Петербурга і Москви або перейти туди, виплисти на ширшу воду — не знаю. Він ніколи не заводив розмов на сі теми. В кожнім разі, трагедія людини з ширшими літературними і науковими інтересами, загубленої в глухім провінціальнім центрі, яка не вміє чи не сміє вийти на широку дорогу, позначалася на нім ясно. Значно пізніш, коли я вже був у Києві, він рішився виступити з більшою друкованою працею, але не дослідчого, а компілятивного характера — етимологічним словником російської мови[9]. Для мене се лишилось з одної сторони доказом, що він не рішався виступити з чимсь більш індивідуальним, що відкривало б його внутрішний зміст — хоч би статтями з літературознавства. Був се брак довір'я до своїх сил, чи страх перед можливістю провалу, чи хороблива замкнутість в собі старого самітника, що боїться відкрити перед людьми свою духову фізіономію — трудно здогадуватися — не тільки на підставі моєї тодішньої знайомості, але й пізніщих стріч, коли він міг бути зо мною одвертіщим. З другої сторони, такий вибір теми показував недостачу наукової філологічної школи — брак зрозуміння наукової сторони такого плану. Ясна справа, що на те, аби дати етимологічний словник хоч би для широкого, популярного вжитку, все-таки неминуче треба було вийти в сучасне порівняне

індоєвропейське язикознавство, сягнути поза тифліські бібліотеки, попрацювати в Петербурзі; се було для нього вповні можливе, але він не спромігся на се і обмежився найбільше приступними працями. Його словник через се був прийнятий в наукових кругах неприхильно, легковажно, і мені було сердечно жаль такого сумного завершення амбіцій і надій нашого тифліського світила.

Але сі властиві розміри його виясни[л]ися в моїх очах, кажу, значно пізніще; в тім часі нашої першої знайомості, в 1885—6 рр. се був для мене, можна сказати, безцінний провідник, учитель чи старший товариш на шляху «вироблення світогляду», «критичного ставлення до дійсності», як тоді говорилось. Він наділив мене новими «товстими журналами», коментував прочитану белетристику, критичні і наукові статті. Поглядами своїми він був ліберал-опозиціоніст, в літературі ближче був до Бєлінського як до Чернишевського. Був прихильником моральної нормативності; в нім відчувався скорше епігон ідеалізму 1840-х років, ніж нігілізму 1860-х. За його вказівками я студіював такі речі, як «Задачи этики» Кавеліна[10] тощо. До казьонного шкільного курсу і його репрезентантів, зокрема до нашого директора, він ставився зневажливо-іронічно. На політику розмови ніколи не зводив, не знати — чи з обережності, чи з педагогічних мотивів,— мовляв, передчасно мені в політику вдаватись, чи тому, що сам не цікавився нею — бо й при пізніщих стрічах я не пам'ятаю, аби коли-небудь він зачіпав політичні теми. Спільним грунтом була для нас головно література. Він був одинокою людиною, якій я довірив свої літературні аспірації[11], свої літературні проби: прочитав йому свої оповідання, післані на руки Нечуя, і своє нове оповідання, написане літом 1885 року. Він похвалив, але доволі здержливо; можливо, що [на] його погляд, мої ресурси теоретичні були сильніщі від художніх, або, мабуть, здержливість в оцінках була взагалі його прикметою.

Дуже жалую, що я не постарався через нього наблизитися до Гулака. Він знався з ним, високо його шанував, але бачився з ним рідко. Наскільки я його зрозумів, Гулак в сім часі не любив бачити у себе людей — хіба спеціально їх запрошував; так, одного разу запросив Горяєва і прийняв його гойним обідом. Про його женячку Горяєв оповів мені історію, яку я не мав змоги провірити,— нібито Гулак оженився з проституткою, з котрою не мав ніяких зносин, з чистого чоловіколюбства, щоб урятувати людину з погибельної ситуації. Можливо, що се було перебільшення, або й чиста легенда, але вона мала метою підчер[к]нути благородну вдачу старого революціонера.

Став я бувати в тім часі в домі нового окружного інспектора Караваєва. Не пам'ятаю добре, як до того прийшло. Він приїхав тоді вперше на Кавказ на сю посаду з Петербурга, але в нім не було петербурзького кар'єризму, се була скромна людина, з науковим смаком, але, видимо, доволі недотепна в життю. Спеціальністю його була римська література, він дістав степень доцента, але не знаю, чи викладав і чи мав якісь наукові праці, крім пробної своєї лекції. Кінець кінцем, клопоти про насущник, очевидно, змусили його закинути мрії про академічну роботу і піти по адміністраційній лінії, до котрої він, очевидно, не мав ні охоти, ні здібності, і таки попав він на сю доволі видну в місцевім педагогічнім світі позицію, мабуть, як контрольор навчання класичної філології по гімназіях. Сім'я його складалася з жінки, дуже простої і безхитросної людини, з легким забарвленням гуртків молодіжі 1860-х років, і доньки-гімназистки, років 18. При ній жила старша дівчина, не знаю — родичка, приятелька чи, може, просто компаньйонка, з котрою вона жила в тісній приязні. Очевидно, в Тифлісі Караваєвим не велось на знайомості і, мабуть, матері се впало на думку — запросити мене бувати у них — для компані[ї] дівчатам. Але я для сеї ролі не підійшов, обидві дівчини тримались супроти мене замкнено, ніякої охоти до мого товариства не виявляли, і найбільше охоти до розмов зо мною мав сам Караваєв. Балакали на всякі філологічні теми, включно до Платонової філософії, котра мене досить захоплювала тоді (в 8-й класі читано Апологію Сократа). Сі розмови з такою високою особою, заразом бувшим петербурзьким доцентом, досить мені імпонували, і я зрідка бував там, аж до самої матуральної катастрофи.

Інакша атмосфера окружала мене в іншій родині, в якій я став тоді зчаста

бувати — мого товариша Володимира Ямпольського. Я згадував уже, що ми з ним приятелювали вже давніше, і він мені постачав з бібліотеки інтендатської округи ті книжки, котрих не ставало в нашій гімназіальній. Тепер,— здається, власне від сеї ж таки кирило-мефодіївської паради, на котрій були його сестри, заінтересовані моїм виступом, мене стали прохати бувати частіще — мабуть, власне дівчата інтересувалися мною як можливою величиною in spe (в будучності). Се була велика, досить інтелігентна і цікава родина. Старий Ямпольський був тоді начальником кавказької інтендантської округи — досить висока позиція в тифліському світі. Під час війни він був начальником полевої інтендантури при Дунайській армії, а перед тим служив у Харкові. Володимир, товариш мій, пояснив, що під час війни батько його положив великі заслуги, виявив велику чесність і непідкупність, але сі заслуги не знайшли належного признання; кінець кінцем факт той, що [він] був тоді начальником кавказької округи. Був се тоді дуже гарний з себе старець, приємний в обходженні, досить маломовний — мені принаймні ніколи не доводилось чути, щоб він вів якусь диспуту або щось розповідав. Володимир, знаючи мої українські симпатії, представляв і батька свого українцем, на доказ того показував примірник «Кобзаря» 1860-го р., що батько його мав ще з молодості, але ніяких проявів українства я за ним теж не бачив. Був він два рази жонатий і мав велику родину — чотирьох синів і трьох доньок, вже дорослих, від двох жінок; мій товариш Володимир був, здається, наймолодший. Старший син, Іван, був уже жонатий, але нещасливо: жінка-актриса його покинула, лишивши йому малого синка, що виховув[ав]ся під доглядом старшої з дівчат Ямпольських, Ольги, і сам син, що тепер служив в артилерії, бувши з фаху правником (як відбував військову повин[н]ість, не скінчивши прав, так і зістався на кілька літ в офіцерській службі), теж жив при батьку і в сім часі перебував нову любовну трагедію: залюбився в приятельці своїх сестер Марії Євгеніївні Пресняковій, що була замужем за інженером Карповичем. Старий Пресняков займав якусь високу позицію в управлінні залізниць, так що ся родина теж належала до вищого тифліського світу — російського бюрократичного, розуміється, що треба відрізняти від місцевого аристократичного; молодий Пресняков[12], пізніщий визначний російський історик, був тоді гімназистом, в середніх класах, Марія Євгеніївна була значно старша від нього, була з себе не гарна, але інтелігентна. Вона відповідала почуттям Івана Ямп[ольського], але розводу не можна було перевести, та й Іван сам був несвобідний після першого шлюбу. Ситуація була дуже прикра. Вся сім'я, видимо, тяжко переживала сю тяжку кризу — яка скінчилася тим, нарешті, що Марія Євгеніївна покинула чоловіка і стала цивільною жінкою, як говорилось тоді, Івана Ямпольського. Його молодший брат Олександр теж не скінчив вищої школи і служив в канцелярії свого батька, а при тім був великим меломаном і віддавав свій вільний час опері, концертам і співу; викликав цим гострі дотепи Івана, в'їдливого в дотепах, бо не мав ні голосу, ні особливої музикальності — був в пару мені з моїм тодішнім співанням. Третій син був в гірничім інституті, і мені його у батьків не доводилось бачити — мав нагоду бачити його потім у Києві. Дівчата всі були незаміжні, і тільки старша з них пізніще віддалася теж за інтендантського смотрителя з округа свого батька, не дуже щасливо, скільки я чув потім. Взагалі в домі було людно і гамірно, бували гості, багато молодіжі, організувались різні забави, домашні спектаклі тощо[13]. Навіть я одного разу брав участь в такім спектаклі — в скромній [ролі] якогось статиста без слів, але з великим ефектом, бо мав вистрілити з рушниці (нерозб.) пустим капс[у]лем (пістоном), розуміється.

Справжнього весілля одначе відчувалось мало. Не знати, чи в самій вдачі родини, почавши від старого Ямпольського, були якісь ухили до меланхолії і гіпохондрії, чи випливали всякі неув'язки життя, але ся риса проступала ясно — в деяких членах родини слабше, в інших сильніш. Олександр і Ольга були форменні меланхоліки, середуща Юлія — дуже гарна з себе, пізніш таки ясно виявляла психічну нерівновагеність. Іван, Володимир і молодша з дівчат — Ніна з усієї сили виявляли чи, краще сказати, старались афішувати веселий чи радше — жвавий настрій, але се виглядало, як щось роблене, бо явно розходило-

ся з їх власним внутрішнім самопочуттям — очевидно, зовсім невеселим. Про тяжкі переживання Івана я згадав уже. Назверх се була, як тоді казали, душа товариства, людина нібито дуже товариська, перший ініціатор до всяких товариських забав, балакун, танцівник, гострослов, анекдотист, каламбурист; але в його вічній гамірливості власне не відчувалось нітрохи весілля, і з його веселих анекдотів і каламбурів вилазило жало з'їдливої іронії й глузування, що часто зверталось на інших членів родини — найбільше, здається, на музичні вправи Олександра: він доречно, але їдко передражнював, як той «анатомірував» мелодії, розрубаючи [їх] на такти в своїм виконуванню. Ви[г]лядало так, мовби своєю балакучістю, рухливістю і гамірливістю він хотів закрити і замаскувати тяжкий внутрішний процес, що переживався ним. В меншій мірі те ж [саме] треба було сказати про молодших дітей, що дуже нагадували Івана своєю рухливою, гамірливою вдачею. Ніна, що незадовго перед тим скінчила харківський дівочий інститут, скільки я міг зміркувати, незважаючи на свої молоді літа, теж перейшла гірку сердечну історію: вона любилася в якімсь молодику, що попав в політичний процес і був засланий, наскільки тяжко переживала свою трагедію, не можна було зміркувати, бо стілько як Іван визначалася великою гамірливістю, любила дотепкувати (залюбки повторюючи Іванові дотепи, бо сама не була вигадлива), вести розмови на літературні теми, багато справді читала і взагалі «інтересувалась» усім, що виникало на поверхні життя. Але в ній не було іронічної в'їдливості Івана, навпаки — вона була дуже сентиментальна. Думаю, що ся сентиментальність піддала їй бажання за[й]нятись мною як «обіцюючою молодою людиною»: вона була трохи старша мене і взяла на себе місію, так сказати, облагородити і витончити мою індивідуальність, струсити з мене всяку бурсацьку грубість і піднести до можливої висоти. Може бути, що де у кого потім з сього виросли матримоніальні плани, але в той час, коли зав'язувалась ся наша приязнь, думаю — для таких планів не могло бути місця. Я ж був тоді не більше як семикласник, хлопець, що подавав надії.

Коли Ніна брала на себе ролю моєї менторки і моральної вихователькі, котрою пізніш мені досить докучала, то з Іваном у мене йшли діалектичні фехтування на тему будучності і можливості української літератури і літературної мови. Іван був великий аматор перечитися і незлий діалектик, але запас фактів у нього був невеликий. Він доказував ходячі антиукраїнські тези: що українська література непотрібна і українська мова не має ніяких шансів з народного говору піднятися на рівень літературної, поруч російської. Я аргументував приступними мені фактами — головно з грецької діалектології і літератури, доводив, що літературна мова не мусить неодмінно мати таку фізіологію, як література російська з масою абстрактних іменників, може описувати поняття — так як описує поняття мова, скажім, Платона (знав, бачите, мою увагу до Платонової творчості). Українці також не мусять притьмом кувати нові терміни для понять вищого порядку, а можуть їх очікувати. Ся справа «кованих слів» стояла тоді на порядку дня, дебатувалась і прихильниками, і противниками українського руху; прихильники, як Костомаров у своїм звіснім маніфесті 1882 року, надрукованім в формі рецензії альманаха «Луна»[14], доказували, що літературна мова українська мусить розвиватись органічно, орудувати тим матеріалом, для якого має готовий мовний запас. Противники висловлювали з новіших українських писань різні ковані слова (додаючи видумане від себе) і вказували на них як на reductio ad absurdum[15], абсурдний вислід змагань до утворення української літератури для інтелігентського вжитку. Після такого диспута з Іваном я звичайно довго потім обмірковував на всі боки поставлені тези, підшукував нові аргументи і т. д.

Коли вже мова про т[од]ішнє моє українство, мушу згадати ще про мої невдалі проби педагогічні. За весь час через гімназію нашу не перейшло ні одного свідомого українця, і навіть стихійних українців, таких, що говорили б по-українськи, любувалися в українських піснях тощо, ні серед старших, ні серед малих я не бачив. Тому звертав увагу і на таких, що хоч потенціально могли бути українцями. Якось впало мені в вухо прізвище нового пансіонера — Запорожченко; таке ефектне ім'я! Мусить бути українець, коли не єсть — мусить

бути. Став я його розпитувати, наводити питаннями. Хлопчина жвавий, розумний, ще зовсім малий, років, може, 12. Каже, що знає кілька «малоросійських слів». Які ж се слова? На перевірку виявилось, що чув він якийсь «малоросійський анекдот» з якимсь діалогом і словесними непорозуміннями. Тоді я пояснив йому, що він природний українець, очевидно — якийсь потомок запорожця, як показує його ім'я, і як такому годиться йому вміти по-українськи і знати щось про Україну, чи хоче він, щоб я його того повчив? Розуміється, такому новоспеченому гімназистикові мусіло бути приємно, що ним займається восьмикласник, ще й такий визначний — первий ученик гімназії, і він заявив повну готовість вчитись української мови і читати книги, які я йому скажу. Я пильно взявся до такої ролі просвітителя. Виконуючи ролю бібліотекаря, я мав змогу давати йому книги на українські теми з гімназіальної бібліотеки. З дому, з своєї збірки я привіз книжечку «Народні приказки» [?][16], се була українська читанка, контрабандно випущена київською громадою чи якимось українським патріотом — під маркою етнографічної збірки. Я давав Запорожченкові читати її на голос, щоб він вправлявся в вимові і в акцентуації, і перекладати прочитане на російське, а для вправи в граматиці казав йому відмінювати іменники, прикметники, дієслова і т. д. Звичайно се робилося в нашій імпровізованій скульптурній робітні, в післяобідні години: я міг ліпити і одночасно [викладати], не марнуючи часу. Але скоро став я помічати, що мій студент доволі казьонно ставиться до сеї науки, приходить як на панщину, читає неуважно і т. д. Очевидно, він цінив те, що стояв під моїм протекторатом, але сама українська мова цікавила його мало. Річ зрозуміла, бо який же ужиток він міг з неї робити? Українцем він, видимо, і далі себе не почував, узяв се тільки на віру від мене. Кінець кінцем я рішив припи[ни]ти сю науку і більше таких експериментів не повторяти.

Але мав я ще одного клієнта між малишами. Був то син доволі звісного свого часу педагога Д. Д. Семенова, директора згаданої вище Кубанської учительської семінарії, автора різних підручників. Виглядав він на хлопця занедбаного, дещо дефективного. Добре не пам'ятаю, що надало мені інтересу до нього — чи за ним теж я помітив, чи припустив якусь притоку до українства, чи репутація його батька, котрого в наших домашніх дирекційних кругах завсіди шановано як начальника свого учительського розсадника Північного Кавказу. Результат був той, що я взяв під свій протекторат свого, кажу, дуже занедбаного і відсталого хлопця, старався розбудити в нім інтерес до наук, поважання до себе, певну амбіцію. Доволі дивне було се зайняття для такого молодого честолю[б]ця, яким я був тоді.

Того року, як був я в семій класі, доволі несподівано прибився до нашої гімназії оден з моїх братів в перших, Василь. Батько його був найменшим з братів мого батька і, скінчивши за його підмогою семінарію, був священиком в Капітанівці недалеко Чигрина. Мав велику сім'ю — самих синів, здається, сім. Василь був найстаршим з них, вчився в Златопольській гімназії і вчився доволі лихо, а зрештою був добродушний хлопець, охочий побалакать, заспівать і забавитися в добрім товаристві. Не маючи надії скінчити гімназію в Златополі, він надумав перевестися до Тифліса — мабуть, надіючися скористати з репутації мого батька і моєї також. Я поміг йому вписатись до нашої гімназії, се, може, була й помилка — бо наша гімназія вважалася гострішою в своїх вимогах від учеників, друга гімназія вважалася лекшою. Другою помилкою мого кузена було се, що, вписавшися до нашої гімназії, він не вступив до пансіону, і з тим до основної класи, де я був би кожної хвилі при його боці і міг би йому помагати пробиватися через хащі нашої премудрості. Не знаю, чи лякав його пансіонський режим, чи місячна оплата за пансіон — з дому, очевидно, не могли йому висилати гроші на утримання щедрою рукою, і він мусів старатись прожити якнайдешевше на вольній кватирі. Але з тим і зв'язок мій з ним був дуже слабкий, і помагати я йому міг дуже мало: приходити йому до мене поза годинами було трудно, а м[е]ні до нього ще тяжче, та й задачі шкільні були інші, і я не був в курсі того, що робилось у них. Кузен мій не видряпався на поверхню гімназіальної науки й лишився на другий рік у семій класі. Сього другого року він мешкав в так званім «общежитии» гімназії, що завелося тоді: містилось воно зараз за гімназіальною садибою,

утримував його якийсь приватний підприємець, під наглядом гімназіальної адміністрації, що тримала там свого надзирателя. Підприємство йшло слабо, охочих там мешкати було мало, кузен мій мав через се навіть окрему кімнату, і я частіш заходив до нього, іноді й ночував там під свята. Але безрадісно і нудно було там, в сих голих, майже неумебльованих хатах; щоб якось уприємнити сі вечори, купував я фляшку легкого вина, котре ми випивали з чаєм, пробували собі щось заспівати — але що спільний репертуар наш був малий, і ми оба були більш платонічні аматори музики, то сей номер також не міг нам довго служити. Матеріалу для розмов було у нас також обмаль, бо те, що інтересувало мене, не мало інтересу для мого кузена, і так, посидівши трохи, ми звичайно лягали спати — що могли собі вжити до схочу, не боячись, що нас хто-небудь збудить рано.

Так «общежитиє» стало для мене «домом спочинку», де я міг безплатно[?] придбати добру порцію нудьги як дорогоцінного «тонічного» заходу — щоб підняти тонус своєї енергії.

Дивним може здаватись, що два здорові болвани наших літ ніколи не впадали на гадку — вжити сі свобідні вечори для яких-небудь авантурних походів. Але се очевидно треба було зложити на недостачу відваги і підприїмчивості у нас обох.

XXXVIII

Поки я таким чином, серед сеї нудьги стоячого провінціального життя розглядався наоколо, мов якийсь паук, за всякими опорними пунктами, щоб на них розвісити повітряну мережу своїх інтересів і планів на будущину, батько мій старався заповнити порожняву життя, вгризаючися в землю, на якій стояли його ноги. В нім жила ніколи не наситна потреба діяльності — хоч ся діяльність протікала в спокійних і рівних темпах щоденної розміреної, неспішної, але невгавучої праці. Він дуже успішно працював над організацією народньої школи в своїй дирекції, звертаючи особливу увагу на селянські громади, що виникали на свобідних землях Тверської області. Се були часи дуже жвавої колонізації сеї області українськими і великоруськими переселенцями. Як на Ставропільщині, так і тут батька тішила нагода бувати по новозаложених українських селах, заходитися коло заснування в них шкіл, будови шкільних будинків, організації недільних шкіл для дорослих, шкільних хорів, читань з діапозитивами тощо. З особливим замилуванням культивував він народну українську пісню. Зложилась репутація, що «директора» можна взяти за серце гарячим виконанням української пісні шкільним хором, і на се покладали особливу увагу учителі й учительки, навіть в громадах великоруських. Чималу сенсацію пізніще зробило, коли харківське земство стало випу[с]кати повісті Квітки[17], і батько офіційно запитав, на яких умовах могло б воно продати більшу скількість сього видання для шкільних бібліотек? В тих глухих і незвичайно тяжких для українства часах така можливість, що до бібліотек народних шкіл ніде українська книга не могла не викликати сенсацію в українських кругах — але спровадити сих книжок, здається, не прийшлось!

Педагогічна сторона одначе не лишалася на другім плані. При дирекції, як колись в Ставрополі, організовувались вакаційні учительські з'їзди і педагогічні курси, щоб відсвіжати і підіймати педагогічну кваліфікацію персоналу. Учителі по черзі відбували взірцеві години, «образцовые уроки», котрі потім колегіально обговорювалися, і з того виникали різні методичні і дидактичні висновки. При дирекції заводився показний педагогічний музей, і між іншим — станція шовківництва! Адміністрація звернула увагу на занепад сього важного промислу, і по школах заводились показ[о]ві шовківничі станції, щоб заохочувати дітвору і старших до сього діла. Те, що колись для забавки робилося секретно в пансіонських шуфлядах, тепер мало робитись під авспіціями[18] учебної округи і т. д.

Але на сю шкільну справу, котрій батько звик віддавати себе цілком, російська реакція кидала все густіщу тінь. Під егідою нової царської німфи Егерії Побєдоносцова — Обед[о]носцева — Бед[о]носцова — Дон[о]сцова —

адміністрація почала форсувати конфесійну, так звану церковно-приходську школу коштом школи світської. Як відомо, сей представник найчорнішої реакції вважав освіту мас явищем шкідливим, і против світської, так званої міністерської школи — працею педагогів 1860—1870-х років поставлену справді досить раціонально, рекомендував вертати до добрих старих часів, коли сільська школа під проводом дячка не стільки вчила дітей, скільки підучувала їх помагати сьому «бакалярові» в церкві на крилосі — співати, читати і свічки носити. Синод натискав на архієреїв, архієреї на попів, щоб вони намовляли громади заводити замість шкіл світських школи церковні, а де не можна було сього добитися — заводити церковні школи паралельні. Священикам се здебільшого дуже мало подобалось: був се для них зайвий тягар, що не приносив ніякого зиску, мало між попами або псаломщиками знаходилось таких амбітників, що для кар'єри або для церковного престижу хотіли б прикладати до того свою працю, і в більшості сі церковні школи існували тільки на папері, а на випадок інспекції оборотні попи «позичали» собі учеників з місцевої світської школи і діставали подяку за гарні результати. Батько — довгою працею витя[г]нувши народну школу з такого мізерного стану, був обурений сими планами на її деградацію. Він прикладав всі старання, щоб навіть в ролі «законоучителів» відставити попів від церкви, з огляду на їх крайнє недбальство і нахил до інтриг, і передати їх обов'язки учителеві. Тим більше нарікав на сі плани передачі в їх руки сільської школи народ. Він безоглядно критикував сі плани і агітував против сих церковних шкіл, не спиняючись перед конфліктами з архиєреями, начальниками області і неласкою самої шкільної округи.

Багато неприємності давав йому також новий русифікаційний курс. Він особливо тяжко падав на вірменські школи. Вони формально стояли під опікою вірменської церкви, що здавна користувалася в Російській державі широкою автономією. Утримувались з добровільних жертв, але рахувалось, що се були жертви на церкву і будинки церковні, й учителі добирались і оплачувались церковною радою. Вся наука йшла вірменською мовою, бували навіть учителі з закордонної Арменії, що не вміли російської мови. Уряд з одної сторони став домагатися русифікації шкільної науки, з другої — став простягати руку до церковних будинків і капіталів, жадаючи їх секуляризації і повної контролі над ними. Се викликало рішучу опозицію з боку вірменської церкви і вірменських колоній: закривались школи, щоб не допустити в них російської науки, не видавали майна і т. д. В батьковій дирекції було кілька значних вірменських колоній — у Владикавказі, Моздоку, Кизлярі, батькові приходилося виконувати сі одіозні доручення шкільної округи, що досить гостро і безоглядно переводила сю урядову русифікаційну політику. Було се йому дуже прикро, він старався звести їх до мінімальних і можливо м'яких форм — але не рішався через се кинути шкільну справу, з котрою так зріднився.

Йому скінчилось в 1883 р. п'ятдесят літ, він був в повноті сил, хотя йому й докучали деякі недуги. Він був присадкуватий і тілистий, пішов у матір; в Ставрополі його лічили від «полнокровія» тодішніми методами: пускали кров піявками і банками, у владикавказькій добі його життя докучали йому каміння в печінці, се була тоді ще малозвісна недуга, і владикавказькі лікарі довго не могли її відгадати. Батько переживав страшні муки, під час коли каміння, доволі великих розмірів, проходило з жовчного пухиря. Нарешті оден молодий лікар поставив правильний діагноз, приписав лікування есентукською водою і дієтою, батько вийшов з сеї прикрої хороби — то значить з її пароксизмів. Пізніше впали на нього інші недуги, але життєва енергія його була не зломана і не вичерпана. Шкільна робота не могла захопити його всього — тим більше, що не могли не заохочувати його прикрі явища шкільної політики, з якої я отсе згадав дещо. Він купив собі грунт коло залізнич[н]ого двірця і побудував там гарний домок — але не хотілось туди переселятися з Московської улиці, бо грунт був голий і треба було довгих років, щоб засаджений там садок піднявся. На своїй садовій ділянці він також поставив домок для городника і для себе — але поки там сад не піднявся, ми рідко туди виїздили і не мали великої охоти там мешкати. Садиба була гарно положена — при самій межі міського грунту, недалеко залізничної

лінії на Ростов, яких сто метрів від річища Терека. Чудовий, незрівнянний вид на кавказькі верховини відкривався звідти. Над зеленими, лісом укритими передгір'ями підіймався імпозантний, кам'янистий майже голий масив Столової гори, заслонений млявим серпанком, а праворуч від неї з-за синіх гір висувалися вічно білі, блискучі верхи Казбека і Ди-тау. Повітря чудове, степову тишу тільки зрідка перебивали вози на дорозі, що йшла до міста з сусідніх осетинських аулів і німецької колонії. Але для культури (рослин) місце було не дуже сприятливе. Очевидно, се було колишнє корито Терека — верства (нерозб.), великого гранітного каміння, винесеного колись водою з верховин і ледве-ледве прикритою тоненькою верствочкою рослинного пере[г]ною. Щоб що-небудь посадити — чи дерево, чи кущ, чи навіть картоплю, треба було чистити грунт від каміння, навозити землю або угноювати той тощий пісок і ⟨...⟩, щоб зіставався після викорчування каміння. Придбавши сей грунт, батько взявся до уліпшення і засадження його. Обсадив його деревом — тополями і гострокільчастою акацією, т. зв. глєдичією, а всередині почав копати ями на дерева. Щороку викопувалось коло 50 ям, по 2 метри в просторі, і восени засаджувалося овочевими щепами — грушами і яблунями. Дорогу, що провадила до хати, висаджено порічками і агрестом, а згодом батько взявся до культури винограду, добираючи ранніх скорозрілих сортів, і носився з планами виробу овочевого вина. Важною підмогою для дальшого культивування було проведення арика, малого водяного канала від сусіднього тартака, що підіймав воду з Терека під містом — її пущено тим ровом, що відмежовував батьківський город від колишньої ділянки Долбежева (він її продав потім). Доти приходилося возити воду з Терека, що було досить утяжливо, тепер не тільки була вода під рукою для поливання, але батько викопав всередині города копанку, обсадивши її тополями і калиною. Вода не трималася в ній довго — тікала між каміння, але з півдня держалася і там можна було добре купатись. Се все дуже займало батька, він розчитувався в садовій і виноградарській літературі, виписував різні сорти щеп, добирав відповідних родів дерев і лоз, і всяку вільну хвилину вживав на те, щоб [туди] поїхати. Мене ж се не захоплювало — се мушу ретроспективно відзначити з деяким здивуванням,— бо пізніше, я сам перейшов [до] дуже завзятого садівництва, коли поставив собі хату ві Львові, в малих розмірах і в дещо відмінних формах повторюючи батькові заходи. Тоді ж я не брав майже ніякої участі в батькових садів[н]ичих заходах. Чому? Думається мені, для того, щоб мати повний інтерес до сього діла, треба, по-перше, бути хазяїном діла, будувати його за власним планом і держати всі нитки його в своїх руках, по-друге, треба сидіти коло нього цілий рік, весь річний круг сих «робіт і днів», як називав їх старий Гезіод[19]. Так чи інакше, я в сих роках, коли город тільки що підіймався з землі, я навіть не дуже радо проводив в нім час.

Літом 1885 року батько знову повіз нас на Київщину — в останню фамілійну подоріж цілим домом. Заїздили знову по дорозі до Мо[с]кви. Батько тоді зв'язався з видавництвом підручників «Наследники братьев Салаевых». Ся стара і рекламована фірма перейшла тоді до зятя останнього власника фірми В. В. Думнова, людини досить мало приготованої до книжно-видавничого діла: він був прикажчиком у винній фірмі. Але діставши в посагу видавництво підручників, взявся до сеї справи і незадовго показав, що може торгувати книжками не гірше, ніж пляшками. Одначе (цього) в тім часі ще не так легко було передбачити; старий персонал, що вів справи за попередніх власників на власну руку, був дуже невдоволений, що новий хазяїн хоче сам входити в справи і ними кермувати. Він умовився з батьком на тім, що він буде друкувати батьків підручник своїм коштом, і за авторський гонорар буде віддавати певну частину накладу, котрою або батько сам розпоряджатиметься, або віддаватиме їх же фірмі в комісійний продаж. Сей договір здіймав з батька друкарські клопоти і був корисний для поширення підручника, що з року на рік розширяв свою клієнтелю і почав приносити батькові досить значний і постійний дохід. Разом з тим я в рахунок видавництва міг забирати в книгарні Думнова російські книжки на поновлення нашої домашньої бібліотеки, що прибирала вже доволі значні розміри. В Києві я персонально побував кілька разів в книгарні Ільницького, що

служила для мене джерелом української літератури. Книгарня упадала, фактично її вів Гомолинський, що потім відкрив свою власну книгарню і пробував продовжити й видавничу роботу Ільницького — але без підтримки української громади се, розуміється, не могло йти так, як ішло Ільницькому[20]. Я поповнив всім можливим прогалини українського відділу нашої домашньої книгозбірні, купив між іншим «Основу» за 1861 рік; обидва річники ще лишилися з старого редакційного складу, але 1861 продавався по 10 крб., а 1862 було менше, і тому продавався він по 25 карб; і я на таку витрату не рішився. Знайомостей цінних або цікавих придбати мені за сю подоріж не вдалось: рекомендація Кобилянського лишилася даремною — як се таки й здебільшого буває з такими рекомендаціями. Не вдалось навіть побачитися і розговоритися з дядьком Захарієм, що як старий київський студент — історик міг би мені розповісти дещо цікаве про старий і новий київський університет, до котрого я вибирався торік, і тому дуже ним цікавився. Побіжно тільки довелось побачити мені мого кузена Володимира Дашкевича, що незадовго перед тим скінчив природничий факультет; він був збентежений смертю батька і тим, що з своїм природничим дипломом не міг знайти собі підхожого заняття. Се дійсно було цікаво, що в старій Росії, де була така гостра потреба в природничім і технічнім знанню, для людей, що покінчали природничий факультет та різні агрономічні школи, не знаходили відповідної роботи, і [вони] мусіли пускатися на цілком далекі від свого фаху заняття. Володимир Дашкевич звертався до мого батька з проханнями, чи не поміг би він йому дістати яку-небудь адміністративну посаду в Терській області, а скінчилось се на тім, що він взяв посаду акцизного контролера!

Об'їхавши родичів, засіли ми в дорогій моєму серцю Сестренівці, де я ніколи не міг досить налюбуватися українською природою, наслухатися української мови, натішитися українським краєвидом і обстановою, і тут я собі на свободі взявся писати оповідання для херсонського збірника, що мені порадив Нечуй. Повідомляючи мене, що він мої оповідання справив у львівські видання, він радив мені післати щось до збірника, що збирався видавати херсонський український гурток під орудою Дмитра Васильовича Марковича[21]. Здається, вересень був показаний як останній термін для надсилання рукописів. Я собі положив, що вакації відсвіжать мені голову, дадуть враження і теми. По довгих роздумуваннях і перебираннях можливих сюжетів, я рішив використати те, що знав з батьківської практики про тяжке життя самітньої учительки на селі віч-навіч [і]з здеморалізованою сільською адміністрацією. Я зв'язав сю тему з мотивом трагедії життя некрасивої дівчини, котрій нема місця в житті, в очах усіх вона вперед уже тільки «бідна дівчина», нещасна, «обреченна» істота, що ніяким[и] подвигами, ніякими скарбами внутрішнього свого змісту не може нагородити сеї природної хиби. Я старався можливо яскраво представити момент усвідомлення своєї обреченности — безвихідного покривдження і тяжкі переживання, які приводять дівчину в момент сього усвідомлення до постанови обірвати своє життя. Особливі старання приложив, щоб обгострити враження моменту самогубства. Мав побоювання, чи не впав в дешевий сентименталізм. Чи не відбився на моїй концепції кінець Флоберової Боварі, його силкування вгризтися в реальність так, що він «відчував у своїм роті посмак фосфору», котрим отруїлась його героїня, як то він оповідав. Не хотілось іти пробитими стежками, чужими слідами, хотілося дати щось оригінальне: я ж серйозно тоді думав про свою белетристичну роботу. Та кінець кінцем я не міг уже перемінити так, як воно зложилось, і, виправивши і переписавши, післав його Марковичу. Згодом дістав від нього відомість, що се оповідання пішло до цензури «разом з іншими хлопцями і дівчатами» — з котрих — гай-гай — не всі потім вийшли на світ з цензурного архіву!

Се було друге з ряду моє оповідання, що появилося в друку Рецензент «Киевской старины» відізвався з похвалою про психологічну сторону, але у мене все-таки лишились сумніви що до його вартості: я менше був певен його, ніж першого оповідання.

Восени я віддався культові опери і її співачок. Я згадував, що се був апогей культури, котрої сягало наше пансіонське життя — та й життя міста взагалі.

Королевою опери в тім сезоні була Смирнова Марія, а її «коронною ролею» — Кармен. Ся опера тільки що з'явилася в репертуарі і дуже захоплювала публіку, і Смирнова в титуловій ролі мала такий гучний успіх, що трудно було сказати, хто кому завдячав більше: опера Смирновій чи Смирнова опері? В інших ролях вона далеко не мала такого успіху, [а] в «Кармен» — величезний, хоч ні лицем, ні фігурою не виглядала на іспанську циганку, се було чисто слов'янське, чи, краще сказати,— східноєвропейське лице, але не можна було не піддатись чарам її молодечої кокетності. У неї з'явилися хмари адораторів[22], розповідалися різні історії про закоханих, про якогось офіцера, що заподіяв собі смерть і т. под., але нічого некорисного для її репутації ніхто не мав і не смів сказати.

Але чи тому, що Смирнова і так мала легіон приклонників, чи з якихось інших підсвідомих мотивів, моя адорація звернулась не до неї, а до поменшої зорі в тій же плеяді Кармен — до Марковської Олени Павлівни, що грала сопранову партію Мікаелі. Се була доволі гарна і поставна дівчина, темна шатенка, з карими очима, українського типу,— походила з мішаної польсько-української родини: мати її була католичка, мабуть,теж сполячена українка, батько був православний, і тому вона була хрещена в православній вірі, і вважала себе, здається, більше «малоросіянкою», ніж полькою, хоча й заховала певну тугу чи певне почуття вини перед релігією матері, від котрої її примусово віддалено, а з тим і певні потяги до польської культури і народності. Таке часто бувало в таких конфесійно мішаних родинах, тим більше,[що] конфесійну приналежність уставляла не свобідна воля, а примус. Чи се «малоросійство» було мені звісне вже раніш в якійсь мірі і вплинуло на те, що я їй саме присвятив свої афекти, чи я довідався про се вже пізніш, познайомившися з нею, і воно тільки закріпило мої перші потяги до неї, вже тепер не пам'ятаю. Але воно в останнім рахунку надало певну закраску національного обов'язку чи національної місії мойому служенню: я не просто служив вірним пажем високій дамі, а мав обов'язок постаратися вирвати сю прекрасну істоту з лещат польщини і російщини і вернути її українській національності.

Можливість познайомитися з нею дав мені традиційний звичай уряджування щорічного концерту на користь незасібних матуристів біжучого року. Головним організатором сьогорічного концерту мусів стати не хто інший, як Жоржик Еристов — з огляду на свої знайомості в театральних кругах, він по знайомості взяв мене собі в помічники, чи, так би сказати, кооптував до комітету концерту. З ним я й ходив запрошувати декого з оперових артистів, в тім і Марковську. Задля неї властиво я і вліз у сю концертову історію, і якби не оперові захоплення Еристова, не було б і сього маленького романтичного епізоду мого життя. А так, коли Марковська дала нам згоду на участь в концерті,— Еристову і мені, що прийшли до неї в делегації, я дістав доручення «від комітету» держати з нею зв'язок, привезти її на концерт і відвезти, доручити неодмінний букет, одним словом — нести службу лицаря чи пажа при високій дамі від мистецтва. На тій підставі я кілька разів відвідував її. Вона мешкала в сім'ї учителя-філолога нашої гімназії Агап'єва — теж земляка, з Херсонщини, здається. В сінях солодко пахло зимовими яблуками. Марковська приймала мене в родиннім салонику. Звичайно се були передвечірні години; вона бувала в обіднім туалеті, звичайно бувала при тім ще й донька Агап'євих — підліток, що переписувала ноти під диктат Марковської, гарним перламутровим пером, що був, очевидно, її власністю — яким-небудь підносним сувеніром. Один раз я попробував заступити її в диктованню, але наробив помилок і більше до сеї роботи не допускався. Розмова велася здебільшого про репертуар, я пильно ходив, наскільки се було для мене можливо, на опери, де Марковська виступала; але круг її виступів був доволі тісний і блідий; пригадую «Ріголетто», «Гугеноти», більше не пам'ятаю. Я старався заводити розмову на українські теми: про український театр і музику,— поскільки що-небудь знав про них, а для неї се була «земля незнаєма», і про український літературний рух. Се досить мало інтересувало її, очевидно, але вона чемно підтримувала сі розмови і розповіла про своє українське походження і про свою матір-католичку,— те, що я згадав вище. На «біс» обіцяла проспівати

на концерті яку-небудь українську пісню. Я виписав нове випущене тоді видання «Кобзаря» (Київської громади, петербурське виданнє, немилосердно перероблене цензурою), в гарній оправі, і підніс їй як дарунок на пам'ять. Вона прийняла чемно, обіцяла читати. Розуміється, ніяким фривольностям не було місця в сих розмовах; вони навіть на гадку мені не приходили щодо особи Олени Павлівни. Я тільки тужно виспівував:

Без тебе, Олесю, пшеницю возити
Без тебе, голубонько, тяжко в світі жити,—

не зв'язу[ючи] з тим ніяких конкретних образів. Незадовго мав скінчитися оперовий сезон, і з ним мав зникнути й чарівний образ, що уособив в собі для мене в сім менті вічно жіноче. Мені ж належало йти в битву життя.

На генеральній репетиції я мав нагоду розмовляти з директором тифліської музичної школи Іполитовим-Івановим[23], що брав участь в сім концерті як дирижер оркестру і як чоловік співачки Зарудної, що виступала в частині вокальній. Се був доволі звісний композитор — автор опери на грузинсько-персидські теми, з місцевої тифліської історії. Я питався його гадки про Лисенкові твори. Він знав «Різдвяну ніч», але відізвався про неї непохвально,— Лисенко, мовляв, мудрує, як і попадеться йому якийсь мотивчик, він його покалічить до решти своїми незугарними («корявыми») акордами. Мені лишалось потішити себе, що, може, він не розумів як слід української мелодики.

Концерт пройшов гладко. Пісенька, проспівана на «біс» Марковською,— «Ой вже ж мені не ходити, куди я ходила», була досить банально гармонізована — хотілось чогось більш сильного і щирого. Я привіз і відвіз Олену Павлівну, і потім ще раз ходив вкупі з Еристовим дякувати їй за участь. А потім сезон скінчився, і вона поїхала. Я не мав нагоди сказати їй що-небудь про свої почуття. Та й що казати: мої почуття були до тої анонімної «вічної жіночості», що в данім моменті тільки уособлялися в ній, частково і неповно.

Я не ходив її прово[д]жати — щоб не мішатися до юрби знайомих, ухажерів і адораторів. Кілька літ пізніще я побачив її на кавказьких курортах, здається, в Залізноводську. Літа не були для неї милосердні: вона ⟨...⟩ і стратила ту миловидність, котрої останні відблиски довелось мені побачити. Коло неї крутився і робив гонори якийсь франтик. Мені не стало охоти наближатись до неї, називати себе і відновляти стару знайомість. Старі мелодії бреніли в глибині моїх споминів, але їх не можна було повторити повним голосом.

Але запах яблук нагадує мені ще й досі сю неповторну романтику моїх юнацьких літ.

Закінчення буде

●

ПРИМІТКИ

[1] Віктор-Еммануїл II (1820—1878) — король Сардинії (1849—1861) та об'єднаної Італії (1861—1878).

[2] Винахід, вигадка (лат.).

[3] Це вже старанність надмірна (фр.).

[4] Геніальної людини (фр.).

[5] Без гризот, докорів сумління (польськ.).

[6] Присягатися словами вчителя (вираз із Горація), себто не мати власної думки.

[7] Григорович Віктор Іванович (1815—1876) — філолог та історик, один із фундаторів російського слов'янознавства.

[8] Буквально: сильний розум, мудра людина (фр.).

[9] У XV томі «Записок Наукового товариства ім. Шевченка» за 1897 рік М. Грушевський надрукував прихильний відгук про друге видання словника (Горяев Н. В. Сравнительный этимологический словарь русского языка. — Тифлис, 1896). Він зокрема писав: «Хоч д. Горяєв виходив з літературної російської мови, він одначе завів багато й таких українських слів, що не уживаються в ній. При великім числі спільних слів українсько-руської мови з російською і при значнім числі спеціально українських слів, заведених автором, словар його стає дуже корисним

hrushevsky.nbuv.gov.ua

підручником і для української мови (...)». Праці М. Горяєва враховують зараз, зокрема в роботі над семитомним «Етимологічним словником української мови» (головний редактор О. С. Мельничук).

[10] Кавелін Костянтин Дмитрович (1818—1885) — російський історик і юрист, ліберал.

[11] Прагнення, запити (польськ.).

[12] Пресняков Олександр Євгенович (21.IV.1870—30.IX.1929) — російський історик, професор Петроградського університету, з 1919 року — Археологічного інституту. Підтримував історичну схему М. Грушевського: «Обумовлена у М. С. Грушевського потребою відокремлення української історії, в її цілому, від історії Великоросії, вона може спертись на низку висновків і суджень, прийнятих і розроблених у працях «загальноруської» історичної літератури»,— писав він у монографії «Утворення Великоруської держави» (Пг., 1918. — С. 2). В одній із приміток до монографії «Княже право в давній Русі» зазначив: «У розумінні цих подій, як часто-густо й далі, йду за «Історією України-Русі» М. С. Грушевського» (СПб., 1909. — С. 44).

[13] Далі закреслено: «Іван Ямпольський, поправляючи нещасливу женячку, зайшов у нову романічну історію».

[14] Про цей маніфест вчений уже згадував раніше, див.: Київ. — 1988. — № 12. — С. 138. — Прим. 6.

[15] Доведення до абсурду (лат.). Один із способів доведення, зокрема в геометрії.

[16] Знак питання належить авторові. Мається на увазі, очевидно, збірка М. Лободовського «Дітські пісні, казки й загадки» (К., 1876), перевидана 1918 року. Тут вміщено 39 пісень, серед них два вірші Шевченка та 12 казок, причому проти кожної казки зазначено, де її записано. Поміж піснями та казками вміщено загадки. Михайло Лободовський (1841—1919) — відомий перекладач «Тараса Бульби» (К., 1874), автор курйозної книжки «Перегляд поеми «Марія» Тараса Григоровича Шевченка» (Х., 1910).

[17] 1887 року харківське повітове земство видало за редакцією О. Потебні двотомник «Сочинения Гр. Ф. Квитки. Малороссийские повести, рассказанные Грыцьком Основьяненком». Видрукувано також понад десять окремих відбиток, як от «Салдацький патрет», а також повість «Щира любов».

[18] Під опікою, охороною (польськ.).

[19] Гезіод, Гесіод (8—7 ст. до н. е.) — давньогрецький поет, творець повчального епосу. У поемі «Роботи й дні» дає докладні вказівки із сільського господарства.

[20] Ільницький Лука — член Старої громади, тримав бібліотеку й книгарню на Володимирській вулиці в будинку Петра Томари біля міського театру й на Хрещатику в будинку Кейля біля Європейського готелю. Спеціалізувався на виданнях з історії та етнографії України. Через дружину перебував у родинному зв'язку з В. Антоновичем та О. Кістяківським (одружені з сестрами Міхель), а також П. Чубинським. Гомолинський Степан Іванович — книгар.

[21] Маркович Дмитро Васильович (1848—1920) — український письменник. Автор реалістичних оповідань з життя українського селянства. У «Херсонському белетристичному збірнику», що вийшов 1886 року в Петербурзі під назвою «Степ», вміщено оповідання М. Грушевського «Бідна дівчина» (під псевдонімом «М. Заволока») з поміткою «Астрахань».

[22] Прихильників, шанувальників.

[23] Іполитов-Іванов Михайло Михайлович (1859—1935) — російський композитор, педагог, диригент.

●

hrushevsky.nbuv.gov.ua